

I. I. Ратушняк

Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні у добу гетьманату 1918 р.

У статті проаналізовано законодавчі основи реформування органів місцевої влади в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. Розкрито причини кризового стану місцевого управління напередодні встановлення гетьманату, показано заходи уряду Української Держави в питанні законодавчого забезпечення створення дієвої влади в регіонах.

Ключові слова: Українська Держава, П. Скоропадський, реформування місцевих адміністрацій, губернські старости.

I. I. Ratushnyak

The legislative framework for reforming of local administrations in Ukraine in the Hetmanate period 1918

The article analyzes the legal basis for reforming of local government in the Ukrainian State of hetman Skoropadskiy. The causes of the crisis state of local government on the eve of the establishment Hetmanate shown Ukrainian State government measures to create legislative support of effective power in the region.

Key words: Ukrainian State, P. Skoropadskiy, reforming of local administrations, provincial elders.

Вивчення історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського є одним із пріоритетів вітчизняної науки. Власне йдеться про консервативний етап української революції 1917-1921 рр., другу українську державотворчу

спробу в новітній історії. Вивчаються різноманітні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Української Держави, регіональні особливості функціонування цього державного утворення. Водночас, оцінки гетьманату залишаються неоднозначними. Зокрема, це стосується питання розбудови місцевих виконавчих структур гетьманської України 1918 р., представлених губернськими старостами, окружними старостами, міськими отаманами, які досліджували В. Галатир і В. Лозовий [1], О. Грищенко [2], Д. Дорошенко [3], С. Калитко і О. Кравчук [4; 5], С. Коник [6], І. Логвиненко [7], О. Мироненко [8], Р. Пиріг [9], Т. Марченко [10], І. Юрій [11], О. Яременко [12] та ін. Враховуючи це, а також введення в науковий обіг частини раніше неопублікованих джерел [13-16], зазначена наукова проблема і надалі залишається актуальною.

Мета статті – проаналізувати законодавчі основи реформування одного з елементів місцевих адміністрацій в Українській Державі – інституту губернських старост.

Пріоритетність розбудови управлінської вертикалі у внутрішньополітичній діяльності гетьманату пояснюється дезорганізованим станом зазначеної галузі. Такий стан часто пояснюють помилками Центральної Ради, але в дійсності він був наслідком загальних кризових тенденцій у внутрішньополітичному житті, помилок Тимчасового уряду Росії в розбудові місцевого управління після Лютневої революції 1917 р. Особливо послабило виконавчу владу підпорядкування нового правоохоронного органу – міліції – органам місцевого самоврядування (згідно з «Тимчасовим положенням про міліцію» 1917 р. [17, с. 22]), створенням на місцях різних громадських організацій, що претендували на виконання владних функцій, незавершеність процесу створення волосних земств, запроваджених Тимчасовим урядом у травні 1917 р. Зокрема, в Подільській губернії, де було 174 волості, розпочало діяльність, лише 31 волосне земство. Подібною була ситуація і в інших регіонах [18, с. 207]. Фактично селянські владні інституції перебували в

кризовому стані, що супроводжувалося «поширенням анархії та занепадом влади та держави» [19, с. 82].

Успадкувавши від Тимчасового уряду Росії структуру місцевих органів влади, перебуваючи в екстремальних умовах (політичне протистояння у листопаді-грудні 1917 р. та війна з Радянською Росією у грудні 1917-квітні 1918 р.), Центральна Рада УНР об'єктивно не могла налагодити їх ефективну діяльність, але загалом орієнтувалася на застосування демократичних принципів у цій сфері. Пріоритетна роль відводилась органам місцевого самоврядування, які вважалися втіленням ідеї дійсного народовладдя [20, с. 13]. У III Універсалі у листопаді 1917 р. Центральна рада проголосила земства «органами вищої адміністративної влади на місцях» [21, с. 263].

У зв'язку з цим, уряд Української Держави, прагнучи відновити дієву модель місцевого управління, звернувся до дореволюційних зразків. З цією метою усувалися ті нововведення Тимчасового уряду і Центральної Ради, які знижували ефективність місцевого управління. За відсутності представницького органу влади в гетьманській Україні, де було встановлено авторитарний режим, цим питанням опікувалася Рада Міністрів. Вже 2 травня 1918 р. на першому засіданні уряду під головуванням гетьмана П. Скоропадського було ухвалено рішення «оставити по одному цивільному комісару і по одному військовому коменданту у кожній губернії і у кожному повіті», назви їх та питання перейменування міліції визначити на основі «старінної української термінології» [16, т. 1, с. 16]. Подальші заходи в розбудові інституту місцевої влади здійснювало міністерство внутрішніх справ, власне в. о. очільника цієї установи, а згодом один із заступників міністра – М. Воронович [9, с. 110]. Із правової точки зору реформування місцевих адміністрацій було непослідовним. Так, перших губернських старост призначено 4 травня 1918 р. [4, с. 49], наказ про відсторонення комісарів підписано 14 травня [9, с. 111], а запровадження посад старост було здійснено 16 травня [22, 5 червня]. Затверджений гетьманом закон «Про

перейменування губернських і повітових комісарів і їх помічників» передбачав запровадження посад губернських і повітових старост [22, 2 червня; 5 червня]. Тоді ж, 16 травня 1918 р. було законодавчо ліквідовано посаду Головного крайового комісара Катеринославської, Херсонської губерній та Таврії [22, 5 червня; 10, с. 45].

Назва «староста» була властива давньоруській традиції [23, с. 90], «мала певний відголосок патріархальності, старовини, консервативності і, за задумом гетьманців, повинна сприйматися селянами як близький і зрозумілий елемент владної ієрархії від сільського до губернського старости» [24, с. 284]. Зміна назви посад адміністраторів мала свідчити, що революційні означення органів влади «комісар», «комітет», які уособлювали колегіальність, відійшли у минуле [24, с. 284].

Таким чином, перші кроки гетьманської влади в розбудові інституту місцевих адміністрацій брали до уваги поділ України на губернії та повіти, що засвідчує фактичну відмову реалізовувати закон УНР від 6 березня 1918 р. про запровадження адміністративного устрою України на 32 землі.

Наступним напрямком законодавчих ініціатив гетьманату в розбудові місцевої виконавчої влади стало впорядкування її центральної ланки – управлінь губернських і повітових старост. Відповідна реформа, що передбачала встановлення штатів і окладів посад управлінь, їх канцелярсько-господарських видатків були підготовлені міністерством внутрішніх справ і розглядалися у червні-липні 1918 р. спочатку Малою Радою Міністрів (урядовий орган у складі представників міністерств для попереднього розгляду окремих законодавчих і адміністративних питань) [16, т. 1, с. 491, 499, 506, 154-155]. Зазначені законопроекти узгоджувалися з затвердженим 24 липня 1918 р. законом «Про порядок призначення на державну службу» [16, т. 2, с. 183-184].

У результаті 10 серпня 1918 р. було затверджено закон по штати та склад управлінь губернських і повітових старост та асигнування 4 969 800 крб. на їх утримання [16, т. 2, с. 227-228]. Канцелярії губернаторів перейменовувалися на

управління губернських старост. Штат управлінь встановлювався у кількості 51 особи, починаючи від губернського старости (IV клас державної служби) до урядовців третього розряду (X клас). Заступниками губернського старости були його помічник, інспектор державної варти, управляючий канцелярією. Також передбачалося існування посад урядовців з особливих доручень, діловодів, журналістів, бухгалтерських службовців, урядовців канцелярії, кур'єрів. Штатний розпис стосувався управлінь Волинського, Катеринославського, Київського, Полтавського, Подільського, Харківського, Херсонського, Чернігівського губернських старост.

Кількість посад в управлінні губернських старост було збільшено 14 листопада 1918 р. законом про заснування посади 2-го помічника губернських старост і градоначальників [16, т. 1, с. 371]. Законопроект про запровадження посад інспекторів з міських і земських справ подав уряду міністр внутрішніх справ В. Рейнбот ще 7 листопада 1918 р. [9, с. 140]. Одним із ініціаторів запровадження посади у справах органів самоврядування став Подільський губернський староста С. Кисельов. На з'їзді губернських старост у Києві 19-20 серпня 1918 р. він запропонував відновити посаду Обов'язкового члена з земських та міських справ Присутствія [15, с. 153]. Однак, міністри не підтримали цю пропозицію, ухваливши рішення встановити у штатах управлінь губернських старост посаду другого помічника, поклавши на нього обов'язки нагляду за законністю дій міських і земських самоврядувань [9, с. 140].

15 листопада 1918 р. затверджено закон про включення Управління Холмського губернського старости та управлінь повітів цього староства в загальний перелік управлінь губернських та повітових старост України [22, 4 грудня; 2, с. 438]. На утримання адміністрації в Холмській губернії на листопад-грудень 1918 р. виділялося 454 907 крб.

Варто відзначати, що зазначені нормативні акти торкалися тільки основ структури виконавчої влади. Майже вся попередня дореволюційна громіздка система місцевого управління залишалася. До неї входили, крім управлінь

губернських старост, Губернське Правління, Губернські присутственні місця для спостереження за селянським землеволодінням і питань з ними пов'язаних, Губернські правління для справ, що стосуються земства і міст, Воєнне відділення, Комісія благоустрою села, Правління з земельних справ і з державного майна та ін. [25, арк. 59-64 зв.]. Лише 30 листопада 1918 р. було підписано закон про зміни в законодавстві про волосні, повітові та губернські установи з управління сільськими місцевостями. Губернська рада по сільських справах. Згідно з ним передбачалося скасувати, зокрема, повітові у чиншових справах присутствія, губернські у селянських справах присутствія [16, т. 2, с. 381-385]. Втім, реалізувати зазначений закон гетьманська влада вже не встигла.

Отже, «структура місцевої адміністрації Української Держави відзначалась чіткістю побудови» [7, с. 21], але «місцеві державні виконавчі органи були недостатньо організовані та впорядковані» [6, с. 311].

Другим напрямком реформи інституту губернських старост стало посилення контрольних-розпорядчих функцій старост, внаслідок чого вони, за висловом О. Мироненка, «перетворилися на маленьких гетьманів на місцях» [8, с. 326].

Загалом, за спогадами одного з міністрів Української Держави В. Рейнбота, «гетьманський уряд вихідним положенням своєї діяльності вважав закони старої Росії і законоположення першого місяця діяльності Тимчасового уряду» [13, с. 99]. В Українській Державі залишалися чинними «Тимчасове положення про губернських і повітових комісарів» 1917 р. і «Загального установлення губернського» 1892 р. [15, с. 116]. Старости були представниками уряду в регіонах, де здійснювали вищу адміністративну владу. Вони були зобов'язані ознайомлювати населення з законами і урядовими розпорядженнями та контролювати їх виконання, підтримувати громадський порядок, здійснювати політичний нагляд за діяльністю всіх цивільних установ, посадових осіб, органів самоврядування, контролювати своєчасний збір податків, інформувати уряд про ситуацію на місцях [14, с. 37-43].

Одним із перших нормативно-правових актів у процесі розширення повноважень старост стала «Тимчасова постанова про зміну законів про міліцію та утворення Державної варти» від 18 травня 1918 р. Новостворений правоохоронний орган підпорядковувався виконавчій владі, на місцях – губернським старостам і міським отаманам [16, т 2., с. 87]. Його деталізував Статут Української Державної варти від 9 серпня 1918 р., де фіксувалися окремі повноваження старост в питанні формування і функціонування окремих структурних і територіальних підрозділів цього правоохоронного органу [16, и. 2, с. 216-224]. Тоді ж було опубліковано тимчасовий штатний розпис підрозділів варти [22, 24 серпня].

Серед інших правових норм, які посилювали владу старост варто відзначити закон від 17 вересня 1918 р. про надання міністерству внутрішніх справ, губернським старостам, столичному отаману права видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку і накладати на порушників цих постанов адміністративні стягнення: штраф до 3 тис. крб. або арешт терміном до 3 місяців [22, 5 жовтня]. 24 вересня 1918 р., гетьман затвердив тимчасову постанову про заходи проти осіб, які загрожують державній безпеці Української держави. Губернські старости уповноважувалися здійснювати обшуки або конфіскації в осіб, які підозрюються у вчинках, що загрожують державній безпеці та правопорядку; здійснювати попередній арешт терміном до двох тижнів, який міг бути продовжений міністром внутрішніх справ до двох місяців; в) в адміністративному порядку здійснювати висилку осіб на термін до двох місяців «...в ті місцевості, котрі будуть визначені Радою Міністрів по особливому представленню міністра внутрішніх справ, чи за межі України» [16, т. 2, с. 296-297] . 26 і 28 листопада постанова була доповнена [16, т. 1, с. 394, 397, 398].

Наступною частиною процесу розширення владних повноважень старост стало підпорядкування їм органів місцевого самоврядування. Демократично

обрані органи самоврядування, часто просоціалістично налаштовані, не сприймали гетьманат. Їх опозиційність була використана для наступу на самоврядування. У травні 1918 р. було створено дві комісії для реформування земського та міського самоврядування, які очолили О. Голіцин і І. Дьяков [7, с. 20]. Водночас, 5 червня 1918 р. губернським старостам було направлено циркуляр заступника міністра внутрішніх справ О. Вишневецького, «що скликання земських зборів до осені цього року я вважаю в сучасний мент не відповідаючим часу» і можливе тільки з дозволу очільника МВС [15, с. 102] (20 серпня 1918 р. ухвалено закон про надання міністру внутрішніх справ на час до запровадження нового положення про вибори само врядувань права дозволяти проводити земські збори [16, т. 1, с. 234]). Разом з тим, оскільки під приводом боротьби окремих земців з режимом, старости часто здійснювали розпуск органів самоврядування. Міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб в зверненні до адміністраторів 7 червня 1918 р. дозволив лише у виняткових випадках розпуск діючих органів самоврядування [7, с. 20]. Втім, вже 8 червня 1918 р. ухвалено Статут тимчасових ревізійних комісій з перевірки діяльності органів місцевого самоврядування, обраних за демократичним законодавством Тимчасового уряду. Комісії очолювали губернські та повітові старости. Губернський староста отримав право тимчасово замінити працівників само врядувань «здатними особами» [16, т. 2, с. 109-110].

Особливо непокоїла владу втрата контролю над сільськими місцевостями. Після розгляду Малою Радою і Радою Міністрів Української Держави, було прийнято закон про надання губернським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи (29 червня 1918 р.) [16, т. 2, с. 109-110].

Серед інших повноважень адміністраторів варто відзначити право губернського старости оскаржувати в Генеральному суді надання громадянства України. Це передбачав закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р. [16, т. 2, с. 141]. Крім того, закон від 8 липня 1918 р. «Про міри боротьби з розрухою сільського господарства» зобов'язував повітових старост

накладати санкції (арешт до 3 місяців і штраф до 500 крб.) на громадян, які порушили постанови губернських земельних комісій [4, с. 53]. Ці санкції могли бути оскаржені губернському старості, рішення якого було остаточним. Відповідно статуту губернських і повітових земельних комісій (від 15 липня 1918 р.) у їх склад губернський староста призначав свого представника [16, т. 2, с. 158-160]. Згідно статуту тимчасових земельно-ліквідаційних комісій від 15 липня 1918 р., що опікувалися визначенням рівня збитків поміщицьких господарств, губернський староста очолював ці комісії на рівні губернії [16, т. 2, с. 161]. До того ж, законом від 18 липня 1918 р. про зміни статуту Державного хлібного бюро губернським старостам надавалось право накладати штраф в розмірі не більше 50 тис. крб. і здійснювати арешт терміном до 6 місяців тих осіб, які порушили хлібну монополію держави [16, т. 2, с. 176-178]. 20 серпня 1918 р. схвалено законопроект про надання губернським старостам і градоначальникам права реквізиції військового обмундирування і спорядження [16, т. 1, с. 234].

Правовий статус губернських старост змінився із запровадженням надзвичайного і військового стану в регіонах впродовж 22 жовтня – 10 листопада 1918 р. [22, 19 жовтня, 9 листопада, 12 листопада]. На цих територіях вся повнота влади надавалась командирам корпусів [4, с. 53-54]. Органи міністерства внутрішніх справ в таких умовах фактично втратили можливість впливати на ситуацію в регіонах. На місцях почалися конфлікти між командирами корпусів і губернськими старостами. Зокрема, один із них – між командиром II Подільського корпусу П. Єрошевичем і губернським старостою С. Кисельовим став однією із передумов падіння гетьманату на Поділлі [26, с. 131-132; 27, с. 557-558]. Перехід боєздатного 6 тис. корпусу П. Єрошевича на бік Директорії «найбільш роковим для гетьманства» вважав В. Рейнбот. На його думку, вибір Поділля і Волині як баз повстання був вдало продуманим.

Саме у цих регіонах безземельне селянство було особливо незадоволене гетьманатом [13, с. 87, 119].

Аналіз гетьманської законодавчої діяльності засвідчує прагнення розбудувати ефективну модель місцевого управління. Ключ до цього вбачали у демонтажі в цій сфері нововведень Тимчасового уряду, усуненні демократичних органів місцевого самоврядування. Було взято курс на створення сильної авторитарної влади, впорядковано структуру місцевих управлінських установ, розв'язано питання їх штатів, розширено повноваження старост. За правовими повноваженнями модель місцевого управління гетьманату наближалася до дореволюційних зразків. Водночас, правові акти Української Держави не торкалися всієї системи місцевого управління. Гетьманат, проголошений як тимчасова форма влади, не залишив цілісної концепції місцевих адміністрацій. Дореволюційна суть в українській термінологічній обгортці свідчить про формальний характер реформи місцевого управління. Серед перших внутрішньополітичних заходів Директорії УНР була ліквідація гетьманської виконавчої структури. Із нормативного доробку гетьманату в сфері розбудови інституту місцевих адміністрацій, Директорія УНР 4 січня 1919 р. використовувала штати Державної варти, змінивши назву самого правоохоронного органу на народну міліцію [28, с. 406].

Джерела і література:

1. Галатир В. В., Лозовий В. С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень-грудень 1918 р.) / В. В. Галатир, В. С. Лозовий– Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 380 с.
2. Грибенко О. М. Структура місцевих органів влади за добу Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О. М. Грибенко // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 437-440.
3. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. / Д. І. Дорошенко - К.: Темпора, 2002.- Т. 2. – 352 с.
4. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Правовий статус губернських і повітових старост Української Держави П. Скоропадського / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Соціальна історія. Науковий збірник. - К., 2011. – Вип. VII. – С. 48-57.
5. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Поділля у період гетьманату 1918 р.: консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Наукові записки

- Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Зб. наук. пр.-Вінниця, 2008 – С. 244-251.
6. Коник С. Місцеві органи державної виконавчої влади української держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція / С. Коник // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президенті України.-К.,2000.-Вип.2.-В 4 ч.-Ч.1. – С. 306-312.
 7. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності місцевих органів влади Української Держави (травень-грудень 1918 р.) / І. А. Логвиненко // Право і безпека. –2012. – № 4 (46). – С. 18-21.
 8. Мироненко О. Національне владування в губерніях, повітах, містах і волостях Української держави / О. Мироненко // Мала енциклопедія етндержавознавства. - К.: «Генеза»; «Довіра», 1996. – С. 326-328.
 9. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір / Р. Я. Пиріг – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
 10. Харченко Т. Реформування органів місцевої адміністративної влади за доби гетьманату П. Скоропадського (1918 р.) / Т. Харченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія. – К., 1999. Вип. 9. – С. 44-48.
 11. Юрій І. А. Реорганізація інституту градоначальництва в отаманство у структурі української держави доби гетьманату П. Скоропадського / І. А. Юрій // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2011. – Вип. 42. – С. 324-332.
 12. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського / О. І. Яременко – Вінниця: Континент-Прим, 1997.-40 с.
 13. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова; сост. Е. В. Балущкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 1087 с.
 14. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів / [упоряд. Галатир В. В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – 156 с.
 15. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 286 с.
 16. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – Т. 1. – 790 с.; Т. 2. – 442 с.
 17. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень) / О. В. Тимощук – Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000 – 464 с.
 18. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р.-квітень 1918 р.) / В. С. Лозовий – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.
 19. Лозовий В. Селянські органи влади після проголошення Української Народної Республіки / В. Лозовий // Київська старовина. – 2008. - № 2. – С. 72-83.
 20. Лебедева І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.) / І. М. Лебедева: Автореферат ... дис. к. і. н. –Запоріжжя, 2003.
 21. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
 22. Державний вісник. – 1918.
 23. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень–грудень 1918 року) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. - Вип. 8. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 80-98.

24. Лозовий В. С. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Історичні науки. Т. 21. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 283-293.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 90.
26. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 21. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2013. – С. 128-134.
27. Ратушняк І. Кам'янець-Подільський в добу гетьманату (1918 р.) / І. Ратушняк // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 548-559.
28. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.